

عوامل مؤثر در اشاعه مفاهیم و باورهای دینی بین دانش‌آموزان (دوره راهنمایی و متوسطه منطقه ۲ تهران)

نازیلا خطیب زنجانی^۱

مهران فرج‌اللهی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۱/۱۰/۱۲

تاریخ وصول: ۹۰/۵/۱۴

چکیده

این پژوهش به منظور بررسی عوامل مؤثر در اشاعه مفاهیم و باورهای دینی بین دانش‌آموزان (دوره راهنمایی و متوسطه منطقه ۲ تهران) انجام شده است.

این پژوهش از نوع توصیفی-پیمایشی است و جامعه‌ی آماری آن شامل کلیه‌ی دانش‌آموزان پسر و دختر دوره‌ی راهنمایی و متوسطه منطقه ۲ تهران که در سال تحصیلی ۸۶-۱۳۸۵ می‌باشد. حجم نمونه بر اساس جدول مورگان به تعداد ۳۸۴ نفر تعیین شد که به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده (قرعه‌کشی) انتخاب گردیدند. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه‌ای محقق ساخته بود که روایی آن توسط نظر متخصصان و پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ

drkhatibzanjani@yahoo.com

mfarajollahim@yahoo.com

۱ دکترای برنامه ریزی آموزش از راه دور (نویسنده مسئول)

۲ دانشیار دانشگاه پیام نور مرکز تهران

۰/۸۵ تأیید گردید. داده‌ها پس از جمع‌آوری توسط نرم افزار SPSS ۷.11.5 مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

نتایج به شرح زیر بود: ۱- بین ویژگی‌های والدین و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۲- بین امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۳- بین ویژگی‌های دبیر پرورش و بینش اسلامی و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۴- بین امکانات مدرسه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنادار وجود دارد. ۵- بین روش‌های تبلیغ در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه و راهنمایی رابطه‌ی معنادار وجود دارد. با توجه به نتایج بدست آمده و معناداری رابطه بین عوامل فوق و رشد باورهای دینی شاگردان به نظر می‌رسد که توجه به این عوامل و در نظر گرفتن برنامه‌هایی جهت تقویت عوامل فوق برای جامعه مانند ایجاد امکانات بیشتر برای مدارس و روش‌های تبلیغ مناسب در رسانه‌ها اثرگذار باشد.

واژگان کلیدی: اشاعه، مفاهیم و باورهای دینی، دانش‌آموزان، منطقه ۲ تهران.

مقدمه

اسلام اساسی‌ترین و بنیادی‌ترین مسائل تربیتی را به جوانان توصیه نموده و از آنها به عنوان مهمترین اعضای جامعه یاد می‌کند و سعی دارد با تربیت صحیح جوانان، جامعه را به سوی تعالی سوق بخشد (رشیدپور، ۱۳۸۷). همین نکته در صحابه‌ی آل رسول قابل مشاهده است به گونه‌ای که اصلی‌ترین و وفادارترین یاران پیامبر و ائمه را جوانان تشکیل می‌دادند که همواره آماده‌ی جانبازی و دلیری در راه دین بودند. جوانان در سومین مرحله تربیت از نظر اسلام به عنوان مشاور و امین و مسئول امور با شور خاصی به زندگی می‌نگرند (سادات، ۱۳۶۸). لذا باید

انسانی و تکاملی نوع بشر انکار می‌کند. لذا بین دین و علم، دین و سیاست، دین و دنیا، دین و عقل و... تعارض می‌بیند و هر کدام از این مقوله‌ها را بیگانه و یا حتی متعارض با دین می‌شمارد. نتیجه این نگرش، فروگاهی نقش دین در نظام آموزشی است، تا حدی که تربیت دینی را در ردیف و هم عرض تربیت بدنی، تربیت اجتماعی و تربیت علمی در نظر گرفته‌اند. حتی اکتفا کردن به صرف آموزش مسائل دینی و زنگ درس دینی برای ساختن نسلی معتقد به اصول اسلامی کافی نیست، این اعتقادات و باورها باید در لحظه لحظه حضور شاگردان در مدرسه در کنار درس‌ها به آنها آموخته شود، تا این ارزش‌ها در وجود آنها نهادینه شود. همه انسان‌ها به خصوص در دوران کودکی فطرتا به نیکی و زیبایی تمایل دارند، لذا باید فطرت پاک آنها شناخته شود و با ظرافت و حوصله جلوه‌های ذاتی و طبیعی در آنها آشکار شود، در این صورت است که به تربیت دینی دست یافته‌ایم. لذا آموزش عشق، محبت و عبادت به کودک لازم نیست، این ارزش‌ها در وجود او هست، باید حفظ گردد و پرورش یابد. پس جهت تربیت دینی در کودکان به خصوص باید در مسیر زیبایی‌شناسی، ارزش‌پذیری، خویش‌شناسی، حرمت‌شناسی، حرمت‌گذاری، عزت‌طلبی و نوع‌دوستی و پذیرش مسئولیت‌های دینی و عمل صالح باشد. البته این حرکت بدون برانگیختن احساس دینی و تبلور نگرش‌ها و تحصیل تجارب دلنشین دینی میسر نیست. اگر معلم بخواهد ذهن بچه‌ها را با مفاهیم دینی پر کند نتیجه نمی‌دهد. به جای انبوه‌سازی دینی باید در صدد ایجاد بصیرت دینی باشیم. هدف اصلی در تربیت دینی به خاطر سپاری اصطلاحات و... نیست، بلکه پیدایش تغییرات اساسی در احساس، ارزش‌نگری و تقویت باورهای دانش‌آموزان در مورد خود، دیگران، پدیده‌ها، لطف و رحمت خدا و نظم جهان و... تا بتواند نحوه‌ی رفتار خود را با خود و با جهان تنظیم کند. دکتر علی قائمی‌اولین راه ورود به تربیت دینی را کسب ایمان و عمل صالح می‌داند او عمل را بر آموزش‌های تقریری و الایی مقدم می‌دارد، لذا روش الگویی و عرضه و نمونه از مهم‌ترین روش‌های تربیت است که در

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌های پژوهش عبارتند از: ۱. بین ویژگی‌های والدین و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۲. بین امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۳. بین ویژگی‌های دبیر پرورش و بینش اسلامی و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۴. بین امکانات آموزشگاه‌ها و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه و راهنمایی رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. ۵. بین روش‌های تبلیغ در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه و راهنمایی رابطه‌ی معنادار وجود دارد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع کمی و به روش توصیفی پیمایشی انجام گرفته است و از نظر هدف، از جمله پژوهش‌های کاربردی محسوب می‌گردد. جامعه‌ی آماری این تحقیق عبارت است از کلیه‌ی دانش‌آموزان پسر و دختر دوره‌ی متوسطه و دوره‌ی راهنمایی منطقه ۲ تهران که در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ طبق آمار رسمی آموزش و پرورش مشغول به تحصیل بوده‌اند. ابتدا حجم نمونه‌ی این پژوهش براساس جدول مورگان به تعداد ۳۸۴ نفر تعیین گردید سپس با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده (قرعه‌کشی) نمونه‌ها انتخاب شدند. از آنجایی که منطقه‌ی ۲ تهران از بافت فرهنگی و اجتماعی خاصی برخوردار است در انتخاب افراد نمونه سعی شد که به گونه‌ای عمل شود تا نمونه‌ی انتخاب شده معرف جامعه فوق‌الذکر باشد. ابزار اندازه‌گیری در این تحقیق پرسشنامه‌ای محقق ساخته حاوی ۳۲ گزینه بود که برای سنجش میزان روایی طرح پرسش‌های مطرح شده در پرسشنامه با سه نفر از اساتید و افراد مطلع و صاحب‌نظر در میان گذاشته و پس از جمع‌بندی نظرات آنان، و ایجاد تغییراتی در پرسشنامه نمونه، پرسشنامه‌های نهایی تنظیم و به اجرا درآمد. همچنین برای تعیین قابلیت اعتماد ابزار اندازه‌گیری و پس از

جدول ۱. اطلاعات توصیفی آزمون همبستگی پیرسون مربوط به رابطه ویژگی‌های

والدین و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان

شرح متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	ضریب همبستگی	سطح اعتبار
ویژگی والدین	۳۳/۹	۴/۰	۰/۳۹۴	۰/۰۰۱
باورهای دینی	۳۶/۱۰	۵/۹		

فرضیه دو: بین امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد.

فرضیه دو این تحقیق رابطه امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان را بررسی و مقایسه می‌نماید. جهت انجام مطالعه و مقایسه یاد شده از آزمون ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج بدست آمده از اجرای آزمون یاد شده در جدول ۲ آمده است، به طوری که داده‌های مندرج در جدول یاد شده نشان می‌دهد میزان ضریب همبستگی بین دو متغیر امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رقمی معادل با $r=0.11$ است و سطح اعتبار حاصله برابر با $p=0.29$ می‌باشد. لذا با توجه به اینکه مقدار سطح اعتبار بدست آمده از مقدار 0.5 = کوچکتر می‌باشد لذا می‌توان نتیجه گرفت که فرض اصلی فرضیه دو تأیید می‌شود.

جدول ۲. اطلاعات توصیفی آزمون همبستگی پیرسون مربوط به رابطه

امکانات فرهنگی خانواده و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان

شرح متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	ضریب همبستگی	سطح اعتبار
امکانات فرهنگی خانواده	۱۲/۵	۳/۰	۰/۱۱۱	۰/۰۲۹
باورهای دینی	۳۶/۱۰	۵/۹		

فرضیه سه: بین ویژگی‌های دبیر پرورش و بینش اسلامی و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه معنی‌داری وجود دارد.

می‌باشد. لذا با توجه به اینکه مقدار سطح اعتبار بدست آمده از مقدار $0/05 =$ کوچکتر می‌باشد، می‌توان نتیجه گرفت که فرض اصلی فرضیه چهار تأیید می‌شود.

جدول ۴. اطلاعات توصیفی آزمون همبستگی پیرسون مربوط به رابطه امکانات آموزشگاه ما

و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان

شرح متغیر	میانگین	انحراف استاندارد	ضریب همبستگی	سطح اعتبار
امکانات آموزشگاه	۷/۱	۲/۹	۰/۵۳۶	۰/۰۰۱
باورهای دینی	۳۶/۱۰	۵/۹		

فرضیه پنج: بین روش‌های تبلیغ در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه و راهنمایی رابطه‌ی معنادار وجود دارد.

موضوع فرضیه پنج این پژوهش در خصوص رابطه بین روش‌های تبلیغ در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان می‌باشد، جهت بررسی فرضیه ۵ از آزمون تحلیل واریانس استفاده شده است. به طوری که اطلاعات بدست آمده از اجرای آزمون تحلیل واریانس نشان می‌دهد، سطح اعتبار حاصله از حداکثر مقدار قابل قبول برای تأیید فرضیه ($0/05 =$) کوچکتر است ($0/037 > 0/05$) لذا می‌توان نتیجه گرفت که فرضیه ۵ تأیید می‌شود و به دیگر سخن بین روش‌های تبلیغ در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان رابطه وجود دارد.

جدول ۵. اطلاعات توصیفی آزمون تحلیل واریانس رابطه بین روش‌های تبلیغ

در جامعه و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان

منبع تغییرات	مجموع مجذورات	میانگین مجذورات	مقدار f	سطح اعتبار
بین گروهی	۶۶۷/۸	۶۶/۷	۱/۹	۰/۰۳۷
درون گروهی	۱۲۲۶۳/۴	۳۴/۱		
کل	۱۲۹۳۱/۳			

دانش‌آموزان اذعان داشته‌اند که فیلم‌ها و سریال‌های آموزنده نقش مثبتی در زندگی روزمره ایشان ایفا می‌نمایند (محبوبی و فرج‌الهی، ۱۳۷۷). در یکی دیگر از نتایج بدست آمده به این نتیجه رسیدیم که بین ویژگی‌های والدین و رشد باورهای دینی دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. در تأیید نتیجه فوق در تحقیق دیگری که با عنوان «بررسی نظرات اولیاء و دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه در مورد علل گرایش به حجاب در شهرستان شبستر» به عمل آمده است، یکی از اهداف پژوهش یادشده تعیین عوامل مؤثر بر گرایش به حجاب دانش‌آموزان است. با توجه به هدف یادشده فرضیه‌ای در پژوهش پیش‌بینی شده بود که متن آن این چنین است آیا از دیدگاه دانش‌آموزان، خانواده در گرایش به حجاب مؤثر است به زعم ۷۰/۵۲٪ درصد از دانش‌آموزان، آموزش خانواده را در گرایش به حجاب در حد «خیلی زیاد» مؤثر می‌دانند. ۶۰٪ دانش‌آموزان حفظ حجاب را از سوی مادر و خواهران بزرگتر، در حد خیلی زیاد در حفظ حجاب خود مؤثر می‌دانند و همچنین بنا به فرضیه سوم ایشان، نتیجه‌گیری شده که اکثریت دبیران و دانش‌آموزان، شناخت و اطلاع از وظایف شرعی را در رابطه با رعایت حجاب، در حد خیلی زیاد مؤثر دانسته‌اند (اسکندری، ۷۷). همچنین در پژوهشی که تحت عنوان «رهبری دینی کودکان و نوجوانان و ارائه روش‌های مطلوب آن در مدارس» به عمل آمده است. اهداف این پژوهش بدین شرح است: ۱- آیا طرز فکر و اعتقادات خانواده در تربیت دینی کودکان و نوجوانان، مؤثر است. ۲- آیا در تربیت دینی کودکان و نوجوانان، جامعه مؤثر است. ۳- تعیین تأثیر انجام اعمال مذهبی در خانواده در تربیت دینی کودکان و نوجوانان این نتایج قابل توجه است: ۱- طرز فکر و اعتقادات خانواده در تربیت دینی کودکان و نوجوانان، بسیار مؤثر است. والدین معتقد، فرزندان مؤحد و والدین بی‌اعتقاد، فرزندان بی‌اعتقاد خواهند داشت که البته در این گونه موارد، استثناء هم وجود دارد. ۲- در تربیت دینی کودکان و نوجوانان، خانواده، مؤثرتر از جامعه است. چرا که زیربنای اعتقادی

آنان از همان اوایل خردسالی در خانواده پی‌ریزی می‌شود. ۳. انجام اعمال مذهبی در خانواده تا حد زیادی در تربیت دینی کودکان و نوجوانان مؤثر است. اعمالی نظیر نماز، روزه، قرائت قرآن و ... که با مداومت انجام گیرد، آنان را نسبت به این گونه اعمال علاقمند می‌کند. ایشان روش‌های مطلوب متعددی را در مورد تربیت دینی در مدارس، معرفی کرده‌اند که به علت طولانی بودن، از ذکر آنان صرف نظر می‌گردد (زارعی‌زاده، ۷۷).

همچنین در تحقیق دیگری که در مورد «بررسی روش‌های تربیت دینی در بین نوجوانان و جوانان پسر و ارائه الگوهای عملی مناسب در تبریز و شهرستان اسکو» انجام گرفته، تأثیر رفتار والدین در باورهای دینی دانش‌آموزان تأیید شده است. در فرضیه شش این تحقیق به این نتیجه رسیدیم که بین باورهای دینی دانش‌آموزان دختر و پسر تفاوت وجود ندارد برخلاف نتیجه فوق در تحقیق دیگری که بنام «بررسی مقایسه‌ای گرایش به ارزش‌های مذهبی بین نوجوانان و جوانان» که در بین دانش‌آموزان دختر و پسر انجام گرفته است. هدف این تحقیق تعیین تفاوت ارزش‌های مذهبی در دختر و پسر بوده و نتایج آن بشرح زیر است: ۱. از نظر گرایش به ارزش‌های مذهبی بین نوجوانان و جوانان دختر و پسر تفاوت معنی‌دار وجود دارد. ۲. نوجوانان و جوانان دختر، گرایش بیشتری به ارزش‌های مذهبی دارند و از نظر آماری تفاوت معنی‌داری وجود دارد (گرامی احمد آبادی، یزد، ۱۳۷۹). متأسفانه در خصوص عوامل مؤثر در اشاعه مفاهیم و باورهای دینی در شاگردان تحقیقات چندانی وجود ندارد که بتوان به آنها استناد نمود یا مقایسه‌ای صورت داد ولی وجود منابع غنی ایدئولوژیکی و دینی مانند قرآن کریم، نهج‌البلاغه و سخنان پیامبر و امامان معصوم این کاستی را تا حدی جبران می‌نماید. چنانچه پژوهشگران در تفسیر نتایج خود بکرات از این منابع بهره‌جسته‌اند.

یافته‌های فوق نشان می‌دهد که برای اشاعه مفاهیم و باورهای دینی در دانش‌آموزان باید زیر ساخت‌های اساسی مانند: خانواده، معلمان پرورشی و امکانات محیط آموزشی را مورد

توجه قرار داد. اسراری (۱۳۹۰) نیز در تأیید نقش خانواده و الگو برداری از معلم و پدر و مادر در تربیت دینی فرزندان می نویسد که نقش خانواده و متولیان آموزشی در تربیت دینی فرزندان از عوامل حساس و تأثیرگذار در مبحث تربیت دینی است. روش‌های تبلیغی و آموزشی خود جامعه نیز می‌تواند روش مؤثری برای ارتقای باورهای دینی دانش‌آموزان باشد که باید به تهیه کنندگان برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی در این زمینه آگاهی لازم داده شود. اسراری (۱۳۹۰) در این خصوص بیان می‌دارد که تبلیغات دینی مناسب زمینه رشد معنوی جامعه را فراهم می‌کند. در نظام اسلامی ما که مبنای آن بر اعتقادات دینی استوار است باید در حفظ و اشاعه باورهای دینی فعالیت‌های لازم و مناسب صورت گیرد، در غیر این صورت نسل آینده دچار آسیب و آفت خواهد شد. همواره برای مقابله با دشمنی‌ها باید در راستای تبیین باورهای دینی اقدامات مناسب از سوی افراد مسئول و متولی تربیت دینی صورت بگیرد. با تأکید بر تبلیغ و اطلاع‌رسانی مناسب باید زمینه برای رشد معنوی اقشار مختلف جامعه فراهم شود. با توجه به اهمیت تبلیغ که خداوند بیش از صد و بیست و چهار هزار پیامبر را برای هدایت برگزید و فرستاد. رسالت مبلغین دین در بهره‌گیری از سرمایه‌های موجود برای تبلیغ صحیح و تأثیرگذار ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین مبلغ باید با آگاهی کامل از شرایط روز نیازها را نیز شناخته و با بهره‌گیری از تجهیزات و ابزار روز در راستای تبلیغ دینی فعالیت مفید داشته باشند. مبلغان دینی باید در هر موقعیت و منصبی توطئه دشمنان را رصد و شناسایی کنند و با شیوه‌های مناسب به مقابله با آن پردازند.

اسراری (۱۳۹۰) عوامل دیگری را در تربیت دینی و اشاعه مفاهیم و باورهای دینی بر می‌شمارد. او نقش تقویت خودباوری و اعتماد بنفس، استمرار و تداوم اجرایی برنامه‌های دینی، جلوگیری از اصطکاک و تناقض الگوها، تقید خانواده‌ها به مسئله حلال و حرام، ضعف تعهد و وجدان کاری اقلیتی از معلمان و مدیران، از خود بیگانگی برخی از مدعیان تعلیم و تربیت و

عدم استفاده از هنر در ترویج و اشاعه باورهای دینی را از جمله موانعی می‌داند که در جامعه ما وجود دارد. لذا بنظر می‌رسد که در پژوهش‌های بعدی این عوامل نیز مورد بررسی قرار گیرند. از آنجایی که پژوهش فوق تنها در منطقه ۲ تهران انجام گرفته، انجام پژوهش‌های مشابهی در دیگر مناطق تهران و شهرستان‌ها پیشنهاد می‌گردد. ضمناً بررسی جداگانه هر یک از عوامل فوق و جستجوی راهکارهایی جهت تقویت این عوامل از دیگر پیشنهادهای این تحقیق می‌باشد.

منابع فارسی

- شعاری نژاد، علی اکبر. (۱۳۶۴). روان‌شناسی تهران اطلاعات.
- پارسا، محمد. (۱۳۷۰). روان‌شناسی. رشد کودک، و نوجوان، تهران. بعثت.
- آهنگر، طلعت. (۱۳۷۳). بررسی رابطه دعا و نیایش و تأثیر آن بر بهداشت روانی، انستیتو روان‌پزشکی تهران.
- اسراری، فرشته. (۱۳۹۰). مقاله راه‌های تعمیق باورهای دینی. سایت <http://asrarehekmat.blogfa.com>
- اشک شفق، جلد ۱ ص ۸۲.
- افروز، غلامعلی. (۱۳۷۱). روش‌های پرورش احساس مذهبی نماز در کودکان و نوجوانان، تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- بحارالانوار جلد ۶۸، ص ۱۷۷.
- بحارالانوار، جلد ۲۵ ص ۲۶۵.
- بهرامی مشعوف، عباس. (۱۳۷۳). بررسی رابطه بین میزان عبادت و سلامت روانی دانشجویان تربیت معلم، دانشگاه تربیت معلم، دانشکده روان‌شناسی.
- ترجمه تفسیر المیزان/ جلد ۲۱/ ص ۲۴۸ و ۲۴۹.
- جوانشیر، کریم، احادیث موضوع نهج‌الفصاحه، ص ۱۱۶.

- حجتی، سیدمحمدباقر. (۱۳۶۸). *اسلام و تعلیم و تربیت (بخش اول)*، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خدایاری فرد، محمد. *مسائل نوجوانان و جوانان*، انتشارات انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
- خدییوی زند، محمد مهدی. (۱۳۷۹). *جهان بینی الهی و عرفان اسلامی در روان‌درمانی، فصلنامه تازه‌های روان‌درمانی*، سال چهارم، شماره ۱۵ و ۱۶.
- خمینی، روح‌الله. *صحیفه نور*، جلد ۱۹ صفحه ۱۲۲.
- دشتی، محمد. (۱۳۷۳). *مسئولیت تربیت*. قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- دو بیته‌های باباطاهر عریان، ص ۱۰، انتشارات باقرالعلوم (ع).
- ذوعلم، علی. (۱۳۸۳). *شاخص‌های تربیت دینی از نگاه قرآن کریم ۱. مجله رشد (آموزش قرآن)*. زمستان ۱۳۸۳، شماره ۷.
- رشیدپور، مجید. (۱۳۷۸). *هدایت اخلاقی و دینی نوجوان، به نقل از کتاب خانواده و فرزندان (جلد ۵)*. تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- رضایی، علیرضا. (۱۳۶۸). *بررسی میزان شیوع، منابع و علایم استرس در میان معلمان ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه شیراز.
- روزنامه «نگاه». (۱۳۸۰). *ویژه نامه همایش آسیب‌شناس تربیت دینی*، سال دهم شماره ۱۸۰.
- سادات، محمد علی. (۱۳۶۸). *اخلاق اسلامی*، چاپ ششم، ناشر سمت.
- سادات، محمد علی. (۱۳۷۱). *راهنمای پدران و مادران*، (جلد ۱)، تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
- سراج‌زاده، سید حسین. (۱۳۷۷). *نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهران*، نمایه پژوهش، سال دوم، شماره ۷ و ۸.
- سلیمانی، فیروز. (۱۳۷۸). *بررسی روش‌های موجود تربیت دینی در بین نوجوانان و جوانان پسر*، تبریز.
- شکوهی یکتا، محسن. (۱۳۶۶). *تعلیم و تربیت اسلامی تهران*، چاپ و نشر ایران.

